

ÁRVAI ZSUZZA

Kőszeg történeti¹ kertjei – a készülő műemléki topográfia tükrében

Historic gardens in Kőszeg – A monument topography for Kőszeg

LEKTOR | SZIKRA ÉVA

11

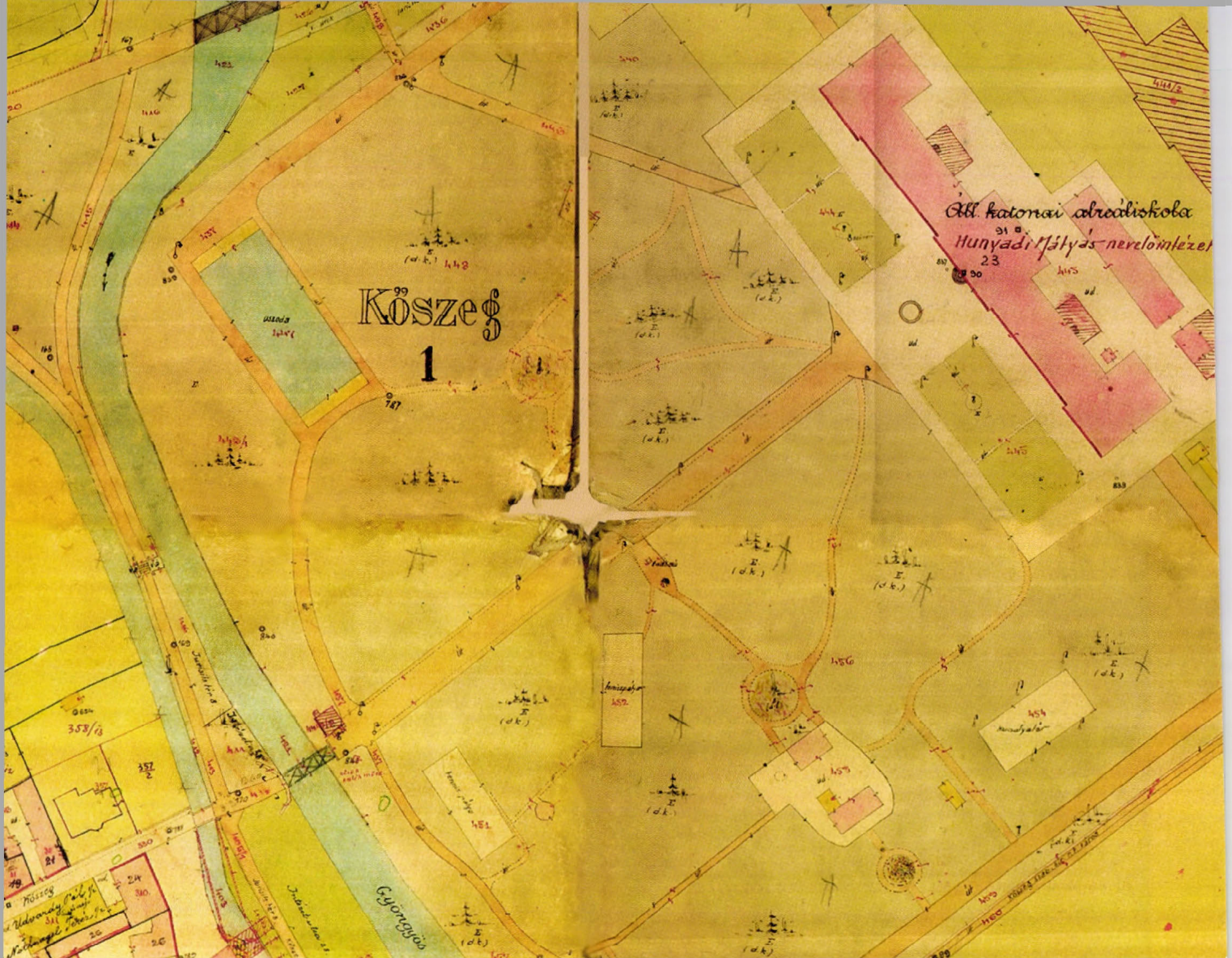
Kőszeg egyike azon nagy múltú városainknak, amelyeknek történeti városmagja egységes arculattal, szinte érintetlenül maradt fenn napjainkig. Műemlék épületeinek kutatása, helyreállítása már több évtizedes múltra tekint vissza. Benkhard Lilla régész és Mentényi Klára művészettörténész – az Országos Műemléki Felügyelőség, illetve jogutód intézményeinek munkatársaként – a 80-as évektől vesznek részt az épületek helyreállítását megelőző kutatásban. A több mint 20 évnyi levéltári, illetve falkutatások során összegyűlt tekintélyes mennyiségű adat készítette

őket arra, hogy összeállítsák Kőszeg műemléki topográfiáját. 2000-től pályázati pénzek segítségével igyekeznek finanszírozni, illetve felgyorsítani a minden szakterületet felölelő kutatást.

Körültekintésüknek és példamutató hozzáállásuknak köszönhető, hogy a könyv szerkesztését megelőzően restaurátorokat, illetve kertépítésként engem is bevontak az adatgyűjtés utolsó fázisába, így a készülő kötet a hazai műemléki topográfiák sorában az első olyan munka lesz, amelyben a történeti kerteknek is szerep jut. Ugyan több tanulmány is foglalkozott már átfo-

góan a történeti kertekkel; készültek városrészekre, városokra vonatkozó különböző mélységű kertfelmérések², összeírások, azonban ezek a munkák általában nem foglalták magukba az összes, műemlékhez kapcsolódó szakterületet. A tervezett kötetben az általános régészeti, történeti áttekintést követően utcákra lebontva szerepelnek a műemléki szempontból jelentős épületek, szobrok, illetve kertek. A fentiekben túlmenően a készülő topográfia azért is egyedülálló Magyarországon, mert városi szintű műemléki topográfia még nem született ezidáig hazánkban.³

1 | Részlet Kugler János, kőszegi rajzmester 1870 körül készített grafikájából (Litograph von F. Wolf in Wien: Kőszeg városa Á. Cs. K. Katonai Fő-Nevelődével) Ansicht der Stadt Güns mit dem K. K. Militair Ober-Erzichungshause; kőszegi Jurisich Miklós Múzeum

A kötet szerkesztését megelőző kutatásban feladatom a munkát irányító Benkhard Lilla által kijelölt öt kert – az egykori Katonai Alreáliskola² kertje, Széchenyi-park, Chernel-kert, Magyar Szent Korona Országai Vasutas Szövetsége Árvaházának kertje, valamint a Honvédtiszti Üdülő kertje – történetének feltárása volt. Munkám során elsősorban ezekkel foglalkoztam, de ahogy mind mélyebbre tekintettem Kőszeg történetében, egyre inkább egy gazdag kertkultúrával rendelkező város képe bontakozott ki. A kutatás még nem zárult le, így az eddigi részeredményekről szeretnék beszámolni.

Kőszeg szőlőterületeiről és gyümölcsöskertjeiről – gazdasági jelentőségük miatt – számos adat áll rendelkezésünkre. Régészeti leletek árulkodnak arról, hogy a környéken már a római kortól létezik szőlőművelés. Biztos forrást jelentenek továbbá a hegykönyvek, hegyvámkönyvek³, adójegyzékek is. Ezzel szemben az első díszkertek-

ről, keletkezésüknek körülményeiről igen keveset tudunk. Esetükben forrásanyagként elsősorban korabeli térképekre, metszetekre támaszkodhatunk. A 18. század végétől tudunk ábrázolásokról, amelyek az eddigi kutatások tükrében pontosnak mondhatók, de a díszkertek tekintetében keveset árulnak el. Például a Schubert Károly által 1808-ban készített metszet hűen ábrázolja a várostól Ny-ra fekvő Esterházy-féle, fallal bekerített szőlő és gyümölcsös távlati képét, de egyéb díszkertekről biztosan nem közöl.⁶

A legkorábbi ismert Kőszeg várostérképet 1838–39-ben Kovatsits Zsigmond készítette⁷ nagy részletességgel, megbízható adatokkal. A kutatás jelenlegi állása szerint ez az első forrás – a hozzá tartozó telekkönyvvel együtt – ami biztos támpontot nyújt Kőszeg díszkertjeit illetően. A térkép több magántulajdonban lévő „angolkertet” is ábrázol, többek közt gróf Batthyány Julianna kertjét a Gyöngyös partján,

amely később, 1868-ban a domonkos rendi apácák tulajdonába került. Ezen kívül látható a „Szt. Benedek szerzet” birtoka részletesen kirajzolva: A telek középső részén álló Betegház közvetlen környezetében a kolostorkertekre jellemző kialakítású volt, míg az épülettől távolabb, a Gyöngyös-patak partján tájképi jellegű kertje lehetett. A térképen feltűnik még a korábban említett Esterházy szőlő- és gyümölcsbirtok, amelynek helyén 1908-ban létrejött a gimnázium, valamint a várarak területén a gróf Festetics Imre tulajdonában lévő díszkert és gyümölcsös, amely maig zöldterületként maradt fenn, jelenleg városi közpark.

1857-ben országos felmérés keretében készült kataszteri térkép Kőszegről, amelyen sematikusan ábrázolt⁸ kerteket találunk, így legfeljebb csak elhelyezkedésük és kiterjedésük állapítható meg. Az 1853-56 között épült – Ottlik Géza: Iskola a határon című művéből is ismert – Katonai Alreált nem ábrázolták, mivel az ekkor még

2 | Katonai Alreál – Részlet Kőszeg 1918-as kataszteri térképéből (Kőszeg, Városi Levéltár)
3 | A Magyar Államvasutak Nevelőintézetének előkertje, 1945 utáni állapot (Zempléni Múzeum, Szerencs)

külterületen állt. Az egyetlen kert a várostérképen, amelyről esetleg feltételezhető, hogy a valóságban is hasonló kialakítású volt, a Jurisich vár kertje, amely ekkor Esterházy Pál tulajdonában volt.⁹

A 19. század közepétől már sokkal több forrás áll a rendelkezésünkre a kertekre vonatkozóan, amelyek közt írott dokumentumok, majd a 19-20. század fordulójától képeslapok is megjelennek. 1877-78-ban adták ki Chernel Kálmán¹⁰ (1822-1891) rendkívül jelentős két kötetes monográfiáját „Kőszeg sz. kir. város jelene és multja” címmel. A könyv teljes képet nyújt a 19. század végi Kőszegről, melyben többek közt beszámol a kedvelt kiránduló- és „sétahelyekről”, a „katonai növeldei kertről”, valamint a Széchenyi-térről. Továbbá számos mezőgazdasági és kertészeti tevékenységről tesz említést, köztük a „rózsatenyésztésről” is, amelyről a következőket írja: A város lakói a virágmivelés iránt is hajlammal visel-

tenek, különösen a nemesb rózsák tenyésztésével több kerttulajdonos nagy szeretettel, gonddal és szakismerettel foglalkozik. Némelyrózsatenyésztőnek gyűjteménye – nem csak a helyes izléssel választott fajok sokszerűsége, hanem a példányok szabályos alakja, a virányzat tökélye mellett, az újabb sőt legújabb vivmányok képviselője által tűnik ki.”¹¹ Chernel Kálmán maga is 800 rózsafajtából álló gyűjteményt hozott létre Űri utcai házuk kertjében, a hajdani Várarok területén.¹²

Borovszky 1898-ban kiadott leírásából¹³ is az derül ki, hogy a 19. század végéig városi szintű közpark, „sétahely” igen kevés volt Kőszegen; a Chernel Kálmán által leírtakon túl csak a „benczések kertjét” említi. (A bencések egykori kertjének területén jelenleg a városi strand és kemping található.)

Talán az egyik leggazdagabb forrásanyaggal az 1896-os alapítású Chernel-kert rendelkezik. A 20.

század folyamán számos tanulmány foglalkozott a kerttel, ami talán annak köszönhető, hogy Chernel Kálmán fia, Chernel István¹⁴ (1865-1922), a kert alapítója, egyike volt híres ornitológusainknak. Kertje telepítésénél a madárvédelem döntő szerepet játszott, így az ornitológiában és kertépítészetben jártas szakemberek számára egyaránt érdekes a Chernel István alapította kert. A kert történetét feldolgozó publikációk közül a legalaposabb, teljesség igényével készített munka Balogh Lajos¹⁵ botanikus muzeológus nevéhez fűződik.

A Chernel-kertre vonatkozó legjelentősebb korabeli forrás Chernel István 12 éves korától vezetett naplója¹⁶, amely részletes beszámolót ad a kert telepítéséről, ápolásáról, emellett, még ha utalásszerűen is, de említést tesz a Katonai Alreál kertjéről és a Gyöngyös patak túlsópartján lévő Széchenyi parkról is. Néhány érdekesség a szőlőként emlegetett kertjére vonat-

31

kozó sorai közül: „1901. április 30. ...Márta (lánya) 9 éves. Márta születésnapjára egy szép Koniferát ültettem a szőlőbe...”; „1904. május 9. ... Jókai temetése emlékére 2 Taxus bacchat (oszlopalakút) ültettem a szőlőben ...” A madárvédelemről szóló publikációiban is példaként számol be kertjéről: „Kőszegen 3 1/2 holdnyi terület körül létesítettem élő sövényt 730 méter hosszúságban, ...1/3 részét pedig a területnek egyes túlévelű és lombos fákkal és bokorcsoportozatokkal ültettem be s víztartó árokról is gondoskodtam. A bokrokat többhelyt olyformán alkalmassá tettem a fészkelésre, hogy az ágakat csomóba kötöttem össze...”¹⁷ Chernel István tulajdonképpen a kor divatja szerint gyűjteményes kertet hozott létre a madárvédelem szellemében az egykori családi szőlőbirtok területén. A Chernel kert fennmaradása elsősorban Horváth Ernőnek köszönhető, aki szívén viselve a kert sorsát 1965-ben kezdeményezte annak helyreállítását. A kert alapító naplója alapján végzett rekonstrukcióban Retkes József kertészmérnök segítette szaktudásával.¹⁸ A ránk hagyott örökség ma is Chernel István szándéká-

nak megfelelően működik; az Őrségi Nemzeti Park kezelésében jelenleg sérült madarak ápolása folyik itt.

Az 1853-56 között épült Katonai Alreál, mint a település egykor legjelentősebb intézménye, szintén nagy mennyiségű forrásanyaggal rendelkezik. Az intézmény alapítását nem sokkal követően, az 1870-es években készült el a Katonai Alreált ábrázoló fekete-fehér metszet¹⁹, amely híven ábrázolja az épület felállítása után telepített fasorokat is. A kert alaprajzára vonatkozó legtöbb információt az 1918-as kataszteri térkép²⁰ tartalmazza, amely egy az épületek közelében merevebb rendszerű, míg a telek többi részén oldottabb, tájképi hangulatú kertet ábrázol. Az intézmény rendelkezésének megfelelően a kertben sportpályák és gyakorlóterek is helyet kaptak. Az intézmény kialakulásáról, működéséről számol be az 1937-ben megjelent, Hidvéghy Sándor²¹ által készített történeti leírás. A kertre vonatkozóan is számos adatot közöl: megemlíti például, hogy a kert tervezője az akkori „laxenburgi császári kastély kertészeti igazgatója”²² volt. A kerttervek azonban maig nem kerül-

tek elő, így a fenti állítás nem bizonyított. A Hidvéghy-féle leírás mellett jelentős írott források még az iskolai értesítők, illetve egyéb újságcikkek, amelyek az intézmény rangos rendezvényeiről, katonai gyakorlatokról, császárlátogatásról számolnak be. Ferenc József, Vilmos császár, illetve a környező országok uralkodói 1893 őszén tettek látogatást az intézetben. A császárlátogatás alkalmára szervezett hadgyakorlat jelentős előkészületeket igényelt. Ekkor került sor az intézmény kerti építményeinek „csinosítására” is: „...a Gyöngyösön átvezető ócska fahíd helyett díszes vashíd épült az intézet bejáratánál. A szintén fából való oldalkapukat is ekkor cserélték fel művészi kiképzett, stílusos vaskapukkal...”²³ Hidvéghy e jelentős esemény kapcsán megjegyzi továbbá, hogy: „Annyi bizonyos, hogy 1532 óta, amikor a pogány török ostroma idején Kőszeg a nyugati kereszténység védőbástyájaként szerepelt, a csendes vidéki városka falai között nem játszódtak le olyan nagyfontosságú események, mint az 1893-i hadgyakorlatokkal kapcsolatban.”²⁴ A park ma is az általa felvázolt gyűjteményes kert jellegét őrzi.

A fent említett írott forrásokból egy pezsgő kulturális és társasági étellel rendelkező város képe rajzolódik ki. Ebből az időszakból – a 19. század végéről, 20. század elejéről – maradt fenn Kőszeg több jelentős kertje: a Hidegvíz Gyógy Intézet (1894) kertje, a Magyar Szent Korona Országai Vasutas Szövetsége árvaházának (1913) kertje, valamint a Honvédtiszti Üdülő (1932) kertje. Kialakításuk a századfordulóra jellemző szerkezettel készült kivétel nélkül. A fogadórészt szabályos virággruppokkal, bukszussal körülvevő rózsaságyakkal alakították ki. A park többi része pedig tájképi kialakítást kapott, ahol egyes estekben az egyre divatosabb sportpályák, úszómedencék is megjelentek.²⁵

Az eddigi kutatások azt igazolják, hogy a kőszegi kertkultúra az 1840-es és 1930-as évek között élte egyik fénykorát. Az utána következő korszak nem

kedvezett újabbak keletkezésének, sőt az egykor virágzó kertek hanyatlásnak indultak. A világháború pusztításai itt is jelentkeztek, elsősorban a Katonai Alreál területén. Az 1990-es rendszerváltást követően az új befektetők, tulajdonosok néhány kert esetében durva beavatkozást végeztek: Így például a Honvédtiszti Üdülő területén – miközben évtizedekig üdülőként meg tudott maradni – az utóbbi években lakópark építésébe kezdtek, ami a szétparcellázásához vezet.

Összegzésképpen, a kutatás tanulságaként szeretném megjegyezni, hogy igen fontos a városi szintű kertépítészeti kutatás módszerének továbbfejlesztése, ugyanis eltérő sajátosságai vannak az egyes kertek történeti kutatásától. Egy város kertkultúrájának vizsgálata már a feladat méreténél fogva is bonyolultabb, illetve

az összegyűjtött anyagok rendszerezése nehezebb. Talán egy ilyen nagyobb léptékű, összefogó kerttörténeti kutatás során még inkább érzékelhető az adott város társadalmi berendezkedésének, életmódjának, kultúrájának, azon belül is kertkultúrájának az egymásra hatása, összefonódása.

Természetesen a felkérés kapcsán vizsgált öt kert kutatási eredményei nem teszik teljessé Kőszeg készülő műemléki topográfiájának kerttörténeti részét, ezért további kutatásokra van szükség a jövőben.

Jegyzet

1 Ebben az esetben minden műemléki szempontból jelentős kertépítészeti alkotást ide sorolok, amelyek hivatalosan még nem minden esetben állnak műemléki védettség alatt.

2 Például Sümeg belvárosára 1990-ben készített – az Országos Műemléki Felügyelőség munkatársaként – Szikra Éva, és Móga Sándor egy műemléki vizsgálatot, amelyhez zöldfelületi vizsgálat is tartozott. Ezt az anyagot továbbfejlesztve Szikra Éva feldolgozta a jelentősebb kertek történetét, mely 2002-ben jelent meg a veszprémi múzeum kiadványában: *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 2002.*; Az utóbbi években készül Buda II. és XII. kerületének kert-érték leltára egy tematikus műemléki topográfia összeállításához Alföldi Gábor és Ecsedy Anna vezetésével. *Mustra 2004. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2005. p. 157.*

3 Magyarországon az első műemléki topográfia 1955-ben Csatai Endre szerkesztésében készült, amelyben Sopron és környékének műemlékeit dolgozta fel. Tehát munkája a városi léptéknél valamivel tágabb területet ölelt fel.

4 Az intézmény fennállása alatt (1856-1945) 12 hivatalos elnevezése volt, ezek legtöbbször 10 évnél tovább nem létezett, így a tanulmányban egy általános elnevezést alkalmaztam.

5 Hegyvámkönyv: a szőlőterületekről szóló hivatalos összeírás a tulajdonosok nevével, terület kimutatással. A kőszegi bor. Escort 96 Bt, 2001.

6 Bariska István – Bechtold István: A kőszegi bor. Escort 96 Bt, 2001.

7 Kőszeg, Városi Levéltár

8 A térkép érdekesen jelöli a kerteket, helyükön zöld háttérrel egy-egy virágmotívum látható.

9 1857-es telekkönyv. Kőszeg, Városi Levéltár

10 Az elsősorban neves történészként, másodsorban ornitológusként ismert Chernel Kálmán fedezte fel Herman Ottót a tudomány számára, valamint az első volt azok között, akik meghirdették az öreg fák védelmét hazánkban. (Balogh Lajos: A százéves kőszegi Chernel-kert. In: Vasi Szemle, 1994. 2. sz. p. 180.)

11 Chernel Kálmán: Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja. Első rész: Jelenkor. Szombathely, nyomtatott Seiler Henriknél, 1877. p. 21-22.

12 Balogh Lajos: A százéves kőszegi Chernel-kert. In: Vasi Szemle, 1994. 2. sz. p. 179-204.

13 Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Reprint kiad. Bp., Dovin művészeti Kft., 1989. p. 152.

14 A hazai madárvédelem egyik kiemelkedő alakja volt Herman Ottó mellett. 1899-ben jelent meg „Magyarország madarai, különös tekintettel gazdasági jelentőségökre” című két hatalmas kötetből álló klasszikus munkája, amely külföldön is a legismertebb ornitológusok közé emelte. A nemzetközi madártani összejöveteleken ettől kezdve ő képviselte hazánkat. Ekkor kérték fel Brehm „Tierleben” című művének három madárkötetének magyarba való átültetésére. A szombathelyi Vasvármegyei Múzeumban, mint a természetrajzi osztály megalapítója 1908-tól 1912-ig dolgozott. Herman Ottó halá-

la után, 1916-tól, mint a Madártani Intézet főnöke fejtett ki tudományos munkásságot. Itt írta utolsó művét: „A magyar birodalom madarainak névjegyzékét” 1918-ban. Csaba József: Chernel István. /Halálának 40. évfordulójára./ In: Savaria. A Vas megyei múzeumok értesítője. 1. köt. 1963. szerk.: Szentlélek Tihamér. Szombathely, 1964. p. 53-54. Érdekességként még megemlíteném, hogy hazánkban elsőként Chernel István kezdte meg a síspont népszerűsítését.

15 Balogh Lajos: A százéves kőszegi Chernel-kert. In: Vasi Szemle, 1994. 2. sz. p. 179-204.

16 1877-1881-ig vezetett gyermekkori naplója, valamint 1897 és 1912 között Kincses Kalendárium lapjain vezetett feljegyzései a Jurisich Miklós múzeumban találhatóak, míg az 1914 és 1922 közötti feljegyzései a pannonthalmi Szent-Benedek-rendi Főapátságnál.

17 Máday Izidor – Chernel István: Madárvédelmi törekvések Magyarországon. A társadalom közreműködése. Budapest, „Pátria” Irodalmi Vállalat és nyomdai részv.-társ., 1911.

p. 67-68.

18 Horváth Ernő: Évi jelentés a Vas megyei múzeumok 1965., 1966-70. évi munkájáról. In: Savaria 1966-70. Szombathely, 1973., p. 412.

19 Kugler János kőszegi rajzmester grafikája, Litograph von F. Wolf in Wien: Kőszeg városa Á. Cs. K. Katonai Fő-Neveldével /Ansicht der Stadt Güns mit dem K. K. Militair Ober-Erzichungshause/ készült 1870 körül; kőszegi Jurisich Miklós Múzeum. 20 Kőszeg, Városi Levéltár

21 Hidvéghy Sándor: A kőszegi cs. és kir. Katonai Alreáliskola (azelőtt cs. kir. Katonai Felső-Nevelőintézet) története 1856-1918. Kőszeg, 1937

22 Hidvéghy p. 75.

23 Hidvéghy p. 81.

24 Hidvéghy p. 80.

25 Szikra Éva: Kertépítészeti alapismeretek, Szarvas, Debreceni Agrártudományi Egyetem Mezőgazdasági víz- és környezetgazdálkodási Főiskolai Kara Szarvas, 1998.

Summary

Kőszeg is one of the Hungarian towns of remarkable history that preserved its historical city almost intact with a homogeneous view. Investigation and restoration of its monuments takes back several decades already. Lilla Benkhard, archeologist and Klára Mentényi, art historian, specialists of the National Bureau of Monuments and its legal successors took part in the research preceding the reconstruction of the Kőszeg buildings from the beginning. The considerable amount of data collected from archives and actual wall investigations induced them to compile a monument topography for Kőszeg.

The task of the author in the research preceding the compilation of the volume was the investigation of the history of five gardens, specified by the leader of the project, Lilla Benkhard. The analytical work was concentrated

around these five gardens; however, by the advance of the research, more and more the history of a city with rich horticulture emerged, making further studies absolutely necessary. Consequently, the work is not finished as yet and the current paper is aimed at presenting the existing results.

The volume to be prepared will be the first among Hungarian municipal monument topographies which pay due attention to historical gardens. Though there were several studies made on historical gardens in general, comprising surveys on the level of districts or towns in different depth of analysis: these works, however, failed to incorporate all fields of knowledge connected to monuments. Apart from this, the nascent monograph is also unique as the first municipal level monument topography in Hungary.